

ELWIRA KACZYŃSKA, KRZYSZTOF TOMASZ WITCZAK

Uniwersytet Łódzki

GRECKIE NAZWY DUŻYCH ZWIERZĄT MORSKICH W ŚWIETLE RELACJI ELIANA (O NATURZE ZWIERZĄT IX 49)

ABSTRACT. Kaczyńska Elwira, Witczak Krzysztof Tomasz, *Greckie nazwy dużych zwierząt morskich w świetle relacji Eliana (O naturze zwierząt IX 49)* (Ancient Greek Names of Large Sea Animals in the Light of Aelian's Testimony [*De natura animalium* IX 49]).

The paper analyzes chapter IX 49 of Aelian's *De natura animalium*, devoted to the largest sea animals. It is accompanied by a Polish translation and appropriate comments. Aelian provides numerous Ancient Greek names for large sharks and sea mammals, including the "sea lion," hammer-headed shark, "sea leopard", whales, sawfish, malthe, "sea ram", "sea hyena" and "sea dogs". The names are explained from the point of view of semantic motivation; some new identifications of sea monsters are suggested as well.

Keywords: animal terminology; etymology; Greek language; vocabulary; word formation.

W rozdziale 49 dziewiątej księgi dzieła *O właściwościach zwierząt* (gr. Περὶ ζώων ιδιότητος, łac. *De natura animalium*) pisarz rzymski Klaudiusz Elian z Praeneste (II–III w. n.e.) wylicza największe morskie stworzenia (gr. τὰ κίτη τὰ μέγιστα), znane Grekom i Rzymianom. Ogółem autor podaje dziewięć nazw gatunkowych (gr. ζύγαινα, κριός, κύων, λέων, μάθη, πάρδαλις, πρῆστις, ὕαινα, φύσαλος), przy czym w przypadku mniej rozpoznawalnych lub rzadziej spotykanych zwierząt (gr. κριός, μάθη, ὕαινα) zamieszcza dodatkowo krótką ich charakterystykę. Zdaniem Alwyna Fabera Scholfielda, bezspornie można zidentyfikować jedynie dwa olbrzymy morskie, noszące nazwy ζύγαινα oraz φύσαλος¹. Identyfikacja gatunkowa pozostałych monstrów jest niepewna lub dyskusyjna. W niniejszej pracy chcielibyśmy podjąć rozważania nad gatunkową przynależnością wymienionych przez Eliana stworzeń.

---

¹Scholfield 1959: II 269. Autor tłumaczy ichtionim ζύγαινα jako „Hammer-headed Shark” oraz zoonim φύσαλοι jako „great Whales”, a w przypisie dodaje: „The only animals in the list that have been certainly identified”.

1. TEKST ORYGINALNY I TŁUMACZENIE

Polskiemu czytelnikowi dzieło Klaudiusza Eliana znane jest w wyborze, obejmującym około 65% oryginalnego tekstu². Niestety, subiektywna selekcja fragmentów, przygotowana przez prof. Annę Marię Komornicką, nie uwzględnia rozdziału IX 49 dotyczącego zwierząt morskich ogromnych rozmiarów³.

Poniżej prezentujemy oryginalny tekst grecki i jego polski przekład:

Τῶν κητῶν τῶν μεγίστων αἰγιαλοῖς καὶ ἡόσι καὶ τοῖς λεπροῖς καλουμένοις καὶ βραχέσι χωρίοις προσπελάζει οὐδὲ ἓν, οἰκεῖ δὲ τὰ πελάγη. καὶ ἔστι μέγιστα ὃ τε λέων καὶ ἡ ζύγαινα καὶ ἡ πάρδαλις καὶ οἱ φύσαλοι καὶ ἡ πρῆστις καὶ ἡ καλουμένη μάλθη· δυσανταγώνιστον δὲ ἄρα τὸ θηρίον τοῦτο καὶ ἄμαχον. καὶ ὁ κριὸς δεινὸν ζῷον καὶ κίνδυνον φέρον, εἰ καὶ πόρρωθεν φανείη, τῇ τῆς θαλάττης ταράξει καὶ τῷ κλύδωνι ὄν ἐργάζεται. καὶ ὕαινα, οὐκ αἴσιον ὄραμα τοῖς ναυτιλλομένοις αὐτῆ γε, κυνῶν δὲ περὶ διαφορᾶς καὶ ἀλκῆς ἀνωτέρω εἶπον⁴.
(Ael. *NA* I 55)

Żadne z ogromnych zwierząt morskich nie zbliża się do wybrzeży i plaż, ani też do miejsc skalistych czy płytkich wód. Zamieszkują one otwarte przestrzenie morskie. Do największych zwierząt morskich należą: „lew morski” (*léōn*), ryba młot (*dzýgaina*), „lampart morski” (*párdalis*), wieloryby (*phýsaloi*), a także ryba piła (*prēstis*) i tak zwana *másthē*. To ostatnie stworzenie jest trudne do pokonania nawet wtedy, gdy nie walczy. „Baran morski” (*krīōs*) jest także strasznym zwierzęciem, niosącym niebezpieczeństwo, nawet jeśli w oddali się pojawi, na skutek wzburzenia morza i falowania, które [przy wynurzeniu się] wywołuje. Również „hiena morska” (*hýaina*) stanowi widok niepomysłny dla żeglarzy. O różnych gatunkach rekinków („psów morskich”) i ich sile wcześniej już opowiedziałem⁵.
(tłum. własne)

2. IDENTYFIKACJA OLBRZYMICH STWORZEŃ MORSKICH

Nasze rozważania zaczniemy od objaśnienia znaczenia i etymologii podstawowego (ogólnego) terminu κῆτος, użytego przez Eliana na określenie potworów morskich, następnie poddamy analizie etymologiczno-semantycznej poszczególne nazwy gatunkowe oraz zaproponujemy identyfikację morskich zwierząt monstualnych rozmiarów.

2.1. Greckie słowo κῆτος n. (o podstawie na *-es-*), zwykle definiowane jako ‘potwór morski, ogromna ryba’⁶, pojawia się już w poematach Homera⁷. Zwykle

² Komornicka 2005: 22.

³ Rozdziału IX 49 nie uwzględnia też artykuł opublikowany na łamach „Meandra”, zawierający 25 opowiastek zwierzęcych (Komornicka 2004: 391–403).

⁴ Scholfield 1959: III 266–268; Maspero 1998: 564.

⁵ Zob. w Ael. *NA* I 55, gdzie autor wyróżnia trzy gatunki rekinków. Por. także tłumaczenie polskie: Komornicka 2005: 38–39.

⁶ Abramowiczówna 1960: II 660; Jurewicz 2000: 534.

⁷ Za wydaniem: Hom. *Il.* XX 147; Hom. *Od.* IV 446, 452 (o fokach); Hom. V 421; XII 97.

odnosi się do dużych ssaków morskich, takich jak walenie, delfiny i foki, jak i do ryb wielkich rozmiarów, zwłaszcza rekinów, wyjątkowo także do tuńczyków⁸. Pod pojęciem κήτεα (att. κήτη) starożytni Grecy rozumieli morskie ssaki żyworodne oraz duże ryby jajożyworodne (w opozycji do ryb jajorodnych)⁹. Nieco szersze jest pojęcie κητώδεις (oraz κητώδεις ιχθύες), które odnosi się do bardzo dużych ryb jajorodnych, zarówno morskich, jak i słodkowodnych¹⁰. Leksykon Suda (X w. n.e.) podaje następującą definicję terminu:

Κήτος· θαλάσσιον θηρίον πολυειδέες. ἔστι γὰρ λέων, ζύγαινα, πάρδαλις, φύσαμος, πρῆστις, ἡ λεγομένη μάλλιη, ὃ καὶ δυσανταγώνιστόν ἐστι· καὶ κριός, ἰδεῖν ἐχθρόν ζῶον¹¹.

Kētos: zwierzę morskie o różnym wyglądzie. Istnieje bowiem „lew morski”, ryba młot, „lampart morski”, wieloryb (*phýsamos*), ryba piła, tak zwana *mállē*, która jest trudna do pokonania, a także „baran morski”, złowrogie zwierzę już na pierwszy rzut oka (tłum. własne).

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że twórca bizantyńskiego leksykonu przy tworzeniu hasła κήτος opierał się na dziele Klaudiusza Eliana pt. Περὶ ζῴων ιδιότητος, gdyż w definicji zawarł nie tylko nazwy tych samych stworzeń morskich, ale też wymienił je w identycznej kolejności. Nieco obszerniejszą listę potworów morskich zamieścił Oppian z Korykos (II w. n.e.) w eposie dydaktycznym zatytułowanym *Sztuka rybolóstwa* (gr. Ἀλιευτικά). W pierwszej księdze epepei (w. 360–373) wymienił on wśród zwierząt morskich o monstrualnych rozmiarach kolejno „lwa morskiego” (gr. λέων), rybę młot (gr. ζύγαινα), „lamparty morskie” (gr. πορδάλιες), wieloryby (gr. φύσαλοι), tuńczyki (gr. θύννοι), rybę piłę (gr. πρῆστις), żarłacza białego a. rekina ludojada (gr. λάμνη), stworzenie zwane *málthē* (gr. μάλθη), „barany morskie” (gr. κριόί), „hienę morską” (gr. ὕαινα) i „psy morskie” (gr. κύνες)¹². Prawdopodobnie obszerniejsza lista morskich olbrzymów, przedstawiona przez Oppiana, była pierwowzorem dla Klaudiusza Eliana, który dokonał selekcji materiału, pomijając m.in. tuńczyki z rodziny makrełowatych (*Scombridae*).

Etymologia apelatywu κήτος (gen. sg. κήτεος, att. κήτους) nie została dotychczas objaśniona. Nie jest wykluczone, że wyraz grecki został zapożyczony z jakiegoś przedgreckiego (śródziemnomorskiego) substratu¹³.

2.2. Jako pierwszy na liście potworów morskich, zaprezentowanej przez Klaudiusza Eliana i innych autorów, został wymieniony „lew morski” (gr. λέων), który, zdaniem Thompsona, jest niezidentyfikowanym potworem mor-

⁸Liddell, Scott 1996: 949–950. Zob. także Kurek 2010: 55–62.

⁹Chronē-Vakalopoulos, Vakalopoulos 2008: 153–154; Kokoszko 2005: 156.

¹⁰Kokoszko 2005: 155–156.

¹¹Adler 1967: 112.

¹²Kurek 2010: 57. Por. też Schneider 1813: 82.

¹³Beekes 2010: 690–691 („etym Unexplained. Probably a Pre-Greek word”).

skim („An unknown sea-monster”¹⁴). Oprócz Eliana, „lwa morskiego” wymieniają także Oppian, Nonnos i leksykon Suda¹⁵. Oppian pisze krótko: κρουερός τε λέων, βλοσυρή τε ζύγαινα („i straszny jest lew morski, i ryba młot jest groźna”). Elian opisując stworzenia morskie, występujące wokół wyspy Cejlon (Sri Lanki), znanej w świecie grecko-rzymskim pod nazwą Taprobanē, wyszczególnia morskie zwierzęta mające „głowy lwów, lampartów, wilków i baranów” (καὶ ταῦτα [sc. κήτη] μέντοι καὶ λεόντων ἔχειν κεφαλὰς καὶ παρδάλεων καὶ λύκων καὶ κριῶν, Ael. *NA* XVI 18)¹⁶. Choć z opisu nie wynika jednoznacznie, czy chodzi o te same gatunki morskich stworzeń, które występują w Morzu Śródziemnym pod nazwą „lwa morskiego” (gr. λέων), „lamparta morskiego” (gr. πάρδαλις) czy „barana morskiego” (gr. κριός), Thompson sugeruje taką właśnie relację¹⁷.

O ile nam wiadomo, dotychczas w literaturze przedmiotu nie zaproponowano identyfikacji „lwa morskiego”. Autorzy renomowanych słowników języka greckiego nie podają identyfikacji gatunkowej potwora morskiego zwanego λέων¹⁸. Tymczasem nie ulega wątpliwości, że grecka nazwa λέων odnosiła się do rekina olbrzymiego, zwanego też długoszparem albo rekinem słonecznym (*Cetorhinus maximus* Gunnerus, syn. *Selache maxima*, *Squalus maximus* Gunnerus), jedyne, obecnie żyjącego przedstawiciela rodziny długoszparywatych (*Cetorhinidae*). Rekin olbrzymi jest gatunkiem kosmopolitycznym, licznie występującym w zachodniej części Morza Śródziemnomorskiego, spotykanym także w akwenie Morza Jońskiego i Egejskiego¹⁹.

Cztery przesłanki przemawiają za wspomnianą identyfikacją:

Po pierwsze, długoszpar (*Cetorhinus maximus* Gunnerus), jest największym rekinem spośród obecnie żyjących w basenie Morza Śródziemnego. Dorosły osobnik osiąga rozmiary od 7 do 12 metrów (maksymalnie do 15 m) i może ważyć nawet 4,5 tony. Z uwagi na imponującą wielkość i przerażający wygląd rekin ten mógł być kojarzony z lwem²⁰.

Po drugie, rekin olbrzymi charakteryzuje się pięcioma potężnymi i długimi otworami skrzelowymi, sięgającymi od wierzchu głowy aż po okolice płetw piersiowych, z powodu których nadano mu alternatywną nazwę *długoszpar*.

¹⁴Thompson 1936: 150.

¹⁵Za wydaniem: Opp. *H.* I 367; Nonn. *D.* I 273.

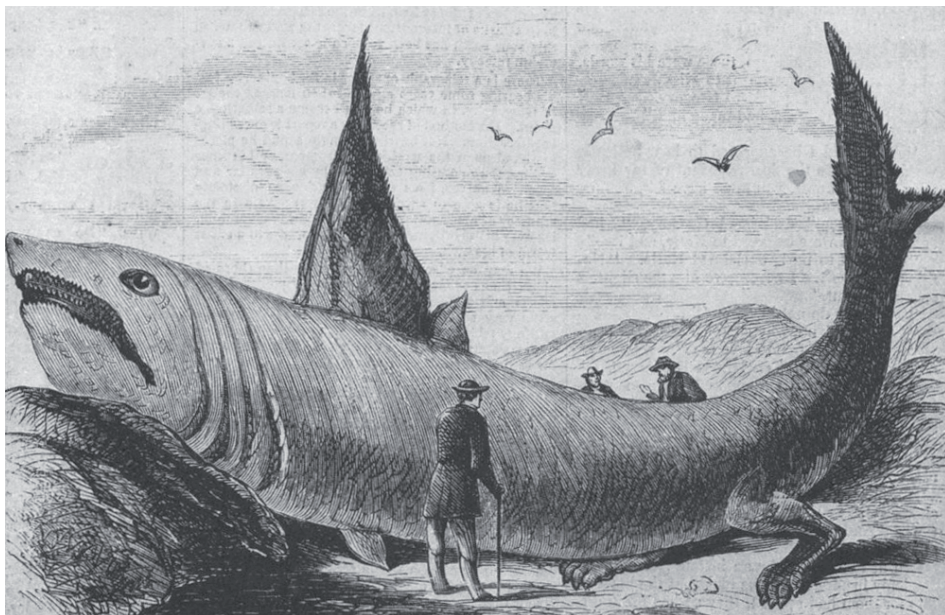
¹⁶Por. Scholfield 1959: III 284; Maspero 1998: 910.

¹⁷Thompson 1936: 151.

¹⁸Zob. Abramowiczówna 1962: III 28 („jakiś morski potwór”); Liddell, Scott 1996: 1043 („a sea-monster”); Montanari 2003: 1183 („mostro marino”).

¹⁹Rutkowiec 1982: 134–135; Terofal, Militz 1996: 14–15.

²⁰Należy tu podkreślić, że rekin olbrzymi nie jest bynajmniej największym potworem morskim, jakiego znali Grecy i Rzymianie, gdyż walenie (zarówno zębowce, jak i fiszbinowce) znacznie przewyższają go rozmiarami. Przypomnijmy jednak, że lew (*Pantera leo* L.) także nie należy do największych okazów fauny lądowej. Większe od niego są np. słonie lub tygrysy, a mimo to lew już w starożytności (od czasów Ezopa) był uważany za króla zwierząt.

Ilustr. 1. Wyrzucony na ląd rekin olbrzymi, zwany też długoszparem (*Cetorhinus maximus* Gunnerus), przedstawiony przez rysownika czasopisma „Harper’s Weekly” (1868) z lwimi łapami.

Źródło: Wikimedia Commons. Domena publiczna.

Szeroki pas szczelin skrzelowych, otaczających głowę rekina olbrzymiego, przywodzi na myśl lwią grzywę. Jest to doskonale widoczna i niewątpliwie najbardziej rozpoznawalna cecha tej monstrualnej ryby.

Po trzecie, żerujący rekin olbrzymi ma „bardzo szeroki otwór gębowy”²¹ i pływa tuż pod powierzchnią morza „z szeroko otwartą paszczą, filtrując plankton”²², dlatego greckim żeglarzom i rybakom mógł przypominać lwa, którego ogromna, otwarta paszcza zawsze budziła grozę.

Po czwarte, starożytni Grecy i Rzymianie z pokładu statku mogli łatwo obserwować długoszpara, który żeruje na niewielkiej głębokości i „chętnie wygrzewa się przy powierzchni wody”²³ (skąd bierze się jego kolejna, oboczna nazwa *rekin słoneczny*). Z powodu łatwej rozpoznawalności i prostoty obserwacji rekin olbrzymi musiał być doskonale znany w świecie antycznym nie tylko rybakom, ale i żeglarzom.

Gigantyczne rozmiary długoszpara, ogromna, otwarta podczas żerowania paszcza i przypominające grzywę szczeliny skrzelowe przywodziły na myśl lwa

²¹ Terofal, Militz 1996: 14.

²² Terofal, Militz 1996: 14.

²³ Terofal, Militz 1996: 14.

(*Panthera leo* L.), króla zwierząt lądowych²⁴. Wygląd rekina olbrzymiego zawsze budził grozę i przerażenie, nie zatem dziwnego, że antyczni Grecy nazywali go „lwem morskim”. Tego typu skojarzenie nie było bynajmniej wyjątkowe. Jako ciekawostkę możemy przytoczyć fakt, że grafik czasopisma „Harper’s Weekly” (w numerze z dnia 24 października 1868 r.) przedstawił wyrzuconego na brzeg morski rekina olbrzymiego z tylnymi lwimi łapami.

2.3. Grecki wyraz ζύγαινα oznaczał bez wątpienia głowomłota pospolitego, zwanego też rybą młotem lub rekinem młotem (*Sphyrna zygaena* L.) z rodziny młotowatych (*Sphyrnidae*)²⁵. Ryba jest kosmopolityczna i często występuje w Morzu Śródziemnym²⁶. Ani identyfikacja gatunkowa, ani etymologia nie budzi żadnych wątpliwości. Ichtionim ζύγαινα wywodzi się od apelatywu ζυγόν n. ‘jarzmo’, co jest motywowane wielce charakterystycznym kształtem czaszki głowomłota pospolitego przypominającym belkę jarznową²⁷. Leksem zawiera przyrostek -αινα, tworzący nazwy rodzaju żeńskiego, zwykle nazwy samic, np. λέαινα f. ‘lwica’ (: λέων m. ‘lew’), λύκαινα f. ‘wilczyca’ (: λύκος m. ‘wilk’). Nie ma zatem wątpliwości, że starożytni Grecy doskonale wiedzieli, że rekin młot jest rybą jajożyworodną. Ichtiolodzy podają, że „w miocie rodzi się 10–40 młodych mierzących w chwili urodzin 50–60 cm długości”²⁸.

2.4. „Lampart morski” (gr. πάρδαλις f.) został wymieniony dwukrotnie przez Klaudiusza Eliana: po raz pierwszy wśród morskich potworów w analizowanym przez nas rozdziale IX 49, po raz drugi w przytoczonym fragmencie dotyczącym potworów morskich żyjących w Oceanie Indyjskim (XVI 18). Także Oppian z Korykos wspomina to stworzenie w podobnym kontekście²⁹: πορδάλιές τ’ ὀλοαί καὶ φύσαλοι αἰθυκτῆρες („i żarłoczne lamparty, i gwałtowne wieloryby”). Warto jednak zauważyć, że Oppian w poemacie dydaktycznym pt. *Sztuka rybolóstwa* stosuje formę eolską πόρδαλις. Elian (XI 24) informuje ponadto, że ryba zwana πάρδαλις żyje też w Morzu Czerwonym i ma ciało pokryte okrągłymi plamami, podobnie jak górską pantera (πάρδαλις δὲ ἰχθὺς ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ φύεται θαλάττῃ, ὡς οἱ θεασάμενοι λέγουσι, καὶ ἔοικε τὴν χροῖαν καὶ τὰ στίγματα τὰ περιφερῆ τῇ ὀρείῳ παρδάλει, Ael. *NA*. II 392). Należy odnotować, że Thomp-

²⁴ Lew był relatywnie rzadko widywany na terenie antycznej Grecji. Występował jednak w starożytności na Półwyspie Bałkańskim, a także w Azji Mniejszej. Z lwem mogli zetknąć się także koloniści greccy, którzy osiedlili się w Egipcie i Cyrenajce. Wydaje się, że większość antycznych Greków znała lwa głównie z przedstawień oraz mitycznych opowieści, a nie z autopsji. Rzymianie mogli oglądać lwa na żywo podczas regularnie organizowanych igrzysk, na które sprowadzano z Afryki i Azji liczne okazy nieznanymi w Europie drapieżnikami.

²⁵ Thompson 1936: 74–75; Dalby 2003: 299; Kokoszko 2005: 82–84; Chronē-Vakalopoulos, Vakalopoulos 2008: 144.

²⁶ Rutkiewicz 1982: 140–141; Terofal, Militz 1996: 22–23.

²⁷ Strömberg 1943: 35; Beekes 2010: 502.

²⁸ Terofal, Militz 1996: 22.

²⁹ Za wydaniem: Opp. *H*. I 368.

Ilustr. 2. Tawrosz piaskowy (*Odontaspis taurus* Rafinesque).

Źródło: Rutkowicz 1982: 130.

son nie ma pewności, czy „lamparty morskie”, żyjące w Morzu Śródziemnym i w Morzu Czerwonym, reprezentują ten sam gatunek³⁰.

Ważkie argumenty pozwalają, naszym zdaniem, skojarzyć „lamparta morskiego” z tawroszem piaskowym (*Odontaspis taurus* Rafinesque, syn. *Carcharias taurus* Rafinesque, *Carcharias arenarius* Ogilby) z rodziny tawroszowatych (*Ondontaspidae*)³¹. Za powyższą identyfikacją przemawiają następujące przesłanki odnoszące się do (a) rozmiaru ryby, (b) jej występowania, (c) żarłoczności oraz (d) charakterystycznego ubarwienia.

Po pierwsze, tawrosz piaskowy jest dużą rybą jajożyworodną, mieszczącą się w starożytnym pojęciu „potwora morskiego” (gr. κήτος). Dorosły osobnik osiąga zazwyczaj trzy metry, maksymalnie dochodząc do 4,5 m³². Waga tawrosza może wynosić ok. 200 kg.

Po drugie, ryba *Odontaspis taurus* (Rafinesque) występuje nie tylko w Morzu Śródziemnym, ale także w Oceanie Indyjskim i Morzu Czerwonym, co jest zgodne z doniesieniami Eliana³³.

Po trzecie, tawrosz piaskowy jest rybą drapieżną o dużych, ostrych zębach, niezwykle żarłoczną i niebezpieczną, co zgadza się z informacją podaną przez Oppiana: πορδάλιές τ' ὀλοαί („i lamparty żarłoczne”, Opp. H. I 368). Tawrosz zwykle przebywa i poluje w głębinach morskich, ale pod pływa też do wybrzeży i niekiedy atakuje kąpiących się ludzi. Tego typu ataki zdarzały się na pewno już w starożytności, więc niebezpieczny tawrosz piaskowy musiał być przez Greków doskonale rozpoznawalny.

Po czwarte, tawrosz ma szaropiaszkowy grzbiet pokryty okrągłymi, ciemniejszymi brązowymi plamami (cętkami) rozmieszczonymi równomiernie na całym ciele. Bardzo podobne ubarwienie, jak sygnalizuje Elian, ma górską pantera,

³⁰Thompson 1936: 104.

³¹Rutkowicz 1982: 130–131; Terofal, Militz 1996: 10–11.

³²Rutkowicz 1982: 131.

³³Vide za wydaniem: Ael. NA IX 49; XI 24; XVI 18.

zwana zazwyczaj irbisem, panterą śnieżną albo śnieżnym leopardem (*Panthera uncia* Schreber).

Przedstawione argumenty przemawiają jednoznacznie za proponowaną identyfikacją „lamparta morskiego” z tawroszem piaskowym (*Odontaspis taurus* Rafinesque). Wydaje się, że żaden inny gatunek nie może wchodzić w rachubę³⁴.

2.5. Wieloryby noszą grecką nazwę φύσαλοι z uwagi na fakt, że oddychają za pomocą płuc i wydychają wodę w górę za pomocą pryskawki (por. gr. φυσάω ‘dąć, dmuchać, wiać, dyszeć, sapać’). Uważa się, że starożytni znali i rozpoznawali wieloryby występujące w Morzu Śródziemnym, zarówno fiszbinowce, jak i zębowce. Nie ma pewności, czy nazwa φύσαλος odnosiła się do wszystkich waleni, czy też do jednego konkretnego gatunku, np. do finwala (*Balaenoptera physalus* L.)³⁵. Niektórzy badacze dopuszczają hipotezę, że starożytni Grecy określali tym apelatywem kaszalota a. potwala a. potwala olbrotowca (*Physeter macrocephalus* L.)³⁶. Zarówno finwal, jak i kaszalot mógł być zaliczany do budzących strach monstrów morskich. Możliwe są jednak inne identyfikacje, np. wal Cuviera a. zyfia gęsiogłowa (*Ziphius cavirostris* Cuvier), grindwal (*Globiceala melas* Traill) lub płetwal karłowaty (*Balaenoptera acutostrata* Lacépède).

2.6. Piła a. ryba piła (gr. πρήστις f.) ‘*Pristis pristis* L.’ to ogromna ryba jajożyworodna z rodziny piłowatych (*Pristidae*), występująca zarówno w Morzu Śródziemnym, jak i w Oceanie Atlantyckim³⁷. Osiąga ona długość do 5 m, ciężar do 600 kg. Ryba piła jest łatwo rozpoznawalna z powodu niezwyklego wyglądu, gdyż charakterystyczny wyrostek na jej pysku przypomina piłę³⁸. Nie jest wykluczone, że Grecy nazwą πρήστις (lub πῖστις lub πρίστις) określali także pokrewną rybę zwaną piłą droбноzębną ‘*Pristis pectinata* Latham’³⁹.

2.7. Stworzenie zwane „malthe” (gr. μάλθη f.) zostało wymienione przez Klaudiusza Eliana wśród morskich zwierząt o monstrualnych rozmiarach. Oppian z Korykos wymienia to samo stworzenie w identycznym kontekście, podkreślając jego wyjątkową łagodność i słabość: μάλθη θ’ ἢ μαλακῆσιν ἐπόνυμος ἄδριανίησι („i malthe nazwana tak z powodu łagodnego usposobienia”, Opp. *H. I* 371). Elian charakteryzuje zwierzę w następujący sposób: δυσανταγώνιστον

³⁴Za inną opcją opowiadają się Chrono-Vakalopoulos, Vakalopoulos (2008: 145). Grecy badacze proponują identyfikację z żarłaczem białym albo rekinem ludojadem (*Carcharon carcharias* L.), co nie przekonuje z dwu powodów. Po pierwsze, żarłacz biały nie ma plamistego ubarwienia. Po drugie, rekin ten nie występuje w Morzu Czerwonym.

³⁵Thompson 1937: 280, s.v. φύσαλος („A large Whale”); Kitchell 2014: 197–198, s.v. Whale.

³⁶Zob. Thompson 1937: 280–281, s.v. φυσήτηρ. Odmiennie postępują Chrono-Vakalopoulos, Vakalopoulos (2008: 145), którzy proponują skojarzenie nazwy φύσαλος, rozpatrywanej pośród wielkich monstrów morskich, ze stornią (*Platichthys flesus* L.), niedużą rybą z rodziny łądrowatych (*Pleuronectidae*). Tego typu identyfikacja polega na oczywistym nieporozumieniu.

³⁷Rutkovicz 1982: 146–147; Terofal, Militz 1996: 28–29.

³⁸Strömberg 1943: 44.

³⁹Thompson 1936: 219; Chrono-Vakalopoulos, Vakalopoulos 2008: 145.

δὲ ἄρα τὸ θηρίον τοῦτο καὶ ἄμαχον. Scholfield tłumaczy ten fragment następująco: „This last animal is a terrible antagonist and invincible”⁴⁰ („To ostatnie zwierzę jest straszliwym i niezwyciężonym przeciwnikiem”), co sugeruje agresywność opisywanego zwierzęcia i stoi w jaskrawej sprzeczności z opinią Opiana. W naszym tłumaczeniu proponujemy pojmowanie przymiotnika ἄμαχον w sensie aktywnym („niewalczące”). Uważamy, że łagodne usposobienie gigantów morskich zwanych μάλθαι odnosi się do obserwacji, że te zwierzęta (mimo przerażającej wielkości) nie atakują ludzi, nie szkodzą łodziom rybackim, ani starożytnym statkom handlowym w przeciwieństwie do „baranów morskich”, które są wysoce niebezpieczne dla ludzi.

Apelatyw gr. μάλθη f. oznacza w podstawowym znaczeniu ‘mieszanie wosku i smoły’⁴¹, służącą w epoce antycznej do uszczelniania i impregnowania statków. Dzięki zastosowaniu tej substancji starożytne statki miały czarną barwę. Leksem μάλθη (także μάλθα) został zapewne zapożyczony ze źródła semickiego, choć w historycznych językach tej rodziny potwierdzony jest przede wszystkim sens ‘zaprawa murarska’: hebr. *melet* ‘polepa gliniana lub zaprawa murarska’, syr. *mlāṭā* ‘zaprawa murarska’, arab. *milāt* ‘ts.’⁴². Pamiętajmy jednak, że semiccy Fenicjanie, kiedy stali się narodem żeglarzy i kupców morskich, gruntownie rozwinęli sztukę skutniczą i żeglarską. Wydaje się prawdopodobne, że zmiana semantyczna ‘zaprawa murarska’ > ‘substancja uszczelniająca statki’ dokonała się najpierw w języku fenickim, a dopiero stamtąd została przyjęta do języka greckiego. Można także przypuszczać, że nazwa czarnego impregnatu, powstałego z połączenia wosku i smoły, została przeniesiona przez żeglarzy greckich (i być może fenickich) na takie zwierzę morskie, które miało intensywnie czarne ubarwienie⁴³. O jakie zwierzę morskie znacznych rozmiarów i żyworodne może chodzić?

Czarne ubarwienie mają dwa duże ssaki morskie, spotykane dawniej w Morzu Śródziemnym i w Oceanie Atlantyckim oblewającym Europę:

(I) Wieloryb (wał) biskajski (*Eubalaena glacialis* Müller, syn. *Balaena glacialis* Müller, *Balaena biscayensis* Eschricht) z rodziny wielorybów gładkoskórnych (*Balaenidae*) był niegdyś pospolity w Oceanie Atlantyckim i w zachodniej części Morza Śródziemnego. Ma on skórę o czarnej barwie; jedynie na brzuchu (zwykle niewidocznym, bo zanurzonym w wodzie) występuje jaśniejsza plama.

⁴⁰ Scholfield 1959: II 269. Podobnie Maspero (1998: 565): „e il pesce chiamato *malta* [?] che è un mostro terribile e molto pericoloso”.

⁴¹ Abramowiczówna 1962: 71.

⁴² Rosół 2013: 190. Autor negatywnie ocenia hipotezę zapożyczenia semickiego w języku greckim.

⁴³ Inaczej Strömberg 1943: 32. Autor uważa, że morski gigant zwany μάλθη został nazwany od miękkiego lub podobnego do wosku mięsa. Domysł ten wydaje się wątpliwy, skoro Klaudiusz Elian wyraźnie podkreśla, że to zwierzę w dobie antycznej było „niezwalczone” (δυσανταγώνιστον), tj. niedające się upolować.

Są to wyjątkowe olbrzymy o masie 40–50 ton i długości 14–18,5 metra⁴⁴. Pływają wolno i majestatycznie, żywiąc się planktonem. Nie są agresywne i dlatego w XII wieku stały się obiektem połowań podjętych przez Basków w Zatoce Biskajskiej. Na skutek intensywnych połowów wielorybicznych w wiekach XVIII–XX populacja wieloryba biskajskiego stała się nieliczna i w dobie współczesnej jest stale zagrożona wymarciem.

(II) Grindwal długopłetwy (*Globicephala malaena* Traill, syn. *Globicephala melas* Traill) jest kosmopolitycznym ssakiem drapieżnym z rodziny delfinowatych (*Delphinidae*), zamieszkującym północną część Atlantyku i nawiedzającym w porze zimowej zachodnią część Morza Śródziemnego z Morzem Jońskim włącznie⁴⁵. Grindwale przypominają bardziej walenie niż delfiny. Mają czarne ubarwienie, jedynie spód ciała (zwykle niewidoczny) ma nieco jaśniejszy kolor. Grindwal długopłetwy jest mniejszy od orki (*Orcinus orca* L.), ale osiąga imponujące rozmiary: długość samic waha się w granicach 4,3–5 metrów, długość samców najczęściej dochodzi do 8,5 m. Masa ciała dorosłego osobnika wynosi od 2 do 3 ton. Grindwal żywi się głównie głowonogami, ale nie gardzi małymi rybami. Nie jest niebezpieczny dla ludzi.

Oba rozwiązania są teoretycznie możliwe do przyjęcia. Wieloryb biskajski jest łagodnym, choć blisko pięćdziesięciotonowym olbrzymem, którego nie sposób upolować tradycyjnymi (dostępnymi w starożytności) metodami. Z kolei grindwal długopłetwy, mimo znacznych rozmiarów, ma charakter zbliżony do delfinów, które były przez Greków uważane za zwierzęta mądre i przyjazne człowiekowi. Co więcej, grindwal, polujący głównie na głowonogi (zwłaszcza kałamarnice) oraz drobne ryby, nigdy nie rywalizował i nie rywalizuje z rybakami o połowy.

Wydaje się, że Oppian i Klaudiusz Elian pod pojęciem μάθη rozumie raczej łatwo rozpoznawalnego wieloryba biskajskiego, który charakteryzuje się intensywnym czarnym ubarwieniem, a także masywnymi zgrubieniami skóry na górnej szczęce, zwykle wystającej z wody. Trzecią cechą, dzięki której wielorybnicy i zoolodzy łatwo odróżniają wieloryby biskajskie od innych waleni, jest podwójny słup wody w formie litery V, skierowany ku przodowi, pojawiający się każdorazowo przy wynurzaniu się. Wieloryb biskajski odznacza się wyjątkową łagodnością (co podkreśla Oppian) oraz ogromnymi rozmiarami (które – w pojęciu Eliana – czynią go niezwykłym).

W swoim opracowaniu Klaudiusz Elian wprowadza zamierzony kontrast, mianowicie przeciwstawia stworzenie morskie zwane μάθη, trudne do pokonania z powodu samego ogromu (wieloryb biskajski ma masę 40–50 ton), ale bardzo powolne i zasadniczo nieagresywne (wieloryb biskajski żywi się planktonem), innemu potworowi morskiemu o opozycyjnym charakterze, mianowicie

⁴⁴Reichholf 1996: 278–279.

⁴⁵Reichholf 1996: 264–265.

Ilustr. 3. Wieloryb biskajski (*Eubalaena glacialis* Müller) pływający w Oceanie Atlantyckim.
Źródło: Wikimedia Commons. Domena publiczna.

drapieżnemu i agresywnemu, szybko pływającemu i bardzo niebezpiecznemu „baranowi morskemu”.

2.8. „Baran morski” (gr. κριός m.) jest wielce niebezpiecznym gigantem morskim, szczególnie groźnym dla rybaków. Thompson nie zdołał zidentyfikować jednoznacznie „barana morskogo”⁴⁶. W innym fragmencie dzieła *De natura animalium* (XV 2) Elian rzeczowo przedstawia wygląd „barana morskogo”, który charakteryzuje się białymi plamami na czole i grzbiecie, a także opisuje strategię polowania „barana” na fok⁴⁷. Z tej relacji jasno wynika, że Grecy stosowali termin κριός na określenie agresywnej i drapieżnej orki (*Orcinus orca* L.)⁴⁸. Zaobserwowano, że orki polując gromadnie świadomie wywołują wielkie fale, by przewrócić krę lodową, na której schroniła się foka⁴⁹. Elianowy opis „barana morskogo” wskazuje na straszne i niebezpieczne zwierzę morskie, zarówno jeśli chodzi o rozmiary, jak i technikę polowań, która polega na wywołaniu fal na skutek gwałtownego wynurzenia. Można przypuszczać, że antyczni

⁴⁶Thompson 1936: 131–132 („An unknown sea-monster”).

⁴⁷Za wydaniem: Ael. *NA* XV 2.

⁴⁸Scholfield 1959: III 205.

⁴⁹Zob. film dokumentalny ukazujący polowanie orek na leżącą na krze lodowej fokę, umieszczony na stronie internetowej: [<https://www.cda.pl/video/6253bb.>].

rybacy, łowiący ryby na niewielkich łódkach, mogli być także obiektem ataków orek, czyli „baranów morskich”.

2.9. Wymieniona przez Klaudiusza Eliana „hiena” (gr. ὕαινα f.) to kolejny potwór morski niełatwy do zidentyfikowania. Zdaniem Thompsona, „hiena morska” reprezentuje „a fierce and monstrous, but unknown, fish”⁵⁰. Pisarz z Praeneste podkreśla jedynie, że już sam widok „hieny morskiej” stanowi niepomysłny znak dla żeglarzy (καὶ ὕαινα, οὐκ αἴσιον ὄραμα τοῖς ναυτιλλομένοις), co jednoznacznie wskazuje, że owa tajemnicza „hiena” była z daleka widoczna na powierzchni morza. Oppian wskazuje z kolei na wyjątkowe rozmiary „hieny morskiej”: ἀπαίσιον ἄχθος ὑαίνης („złowieszczy ciężar hieny”, Opp. H. I 372). Wielkość i ogromna waga potwora morskiego, a także jego skojarzenie z hieną, wydaje się wskazywać na jakiegoś walenia z grupy zębowców. Wydaje się, że „hieną morską” mógł być nazwany kaszalot spermacetowy, zwany także potwalem olbrotowcem (*Physeter macrocephalus* L.). Kilka przesłanek mogłoby przemawiać za taką identyfikacją. Po pierwsze, dorosły kaszalot osiąga masę ciała od 30 do 50 ton, co zgadza się z informacją Oppiana o wielkim, „złowieszczym ciężarze hieny”. Po drugie, kaszalot ma masywną głowę w stosunku do reszty ciała, podobnie jak hiena pręgowana (*Hyaena hyaena* L.). Po trzecie, wielki garb kaszalota przypomina do złudzenia wygięty grzbiet hieny. Nie ma jednak bezspornych dowodów na to, że skojarzenia antycznych Greków były tożsame w tymi przesłankami, dlatego identyfikację „hieny morskiej” pozostawiamy jako nierozstrzygniętą.

2.10. Starożytni Hellenowie nazywali „psami” (gr. κύνας) rekinki, czyli dra pieżne rekiny mniejszych rozmiarów⁵¹, należące do rodziny rekinkowatych (łac. *Scyliorhinidae*). Głównymi przedstawicielami tej rodziny, występującymi w Morzu Śródziemnym, są: rekinek psi (*Scyliorhinus canicula* L.), rekinek plamisty a. rekinek panterka (*Scyliorhinus stellaris* L.) oraz piłogon (*Galeus melostomus* Rafinesque-Schmaltz)⁵². Klaudiusz Elian omawia trzy gatunki „psów morskich” w rozdziale 55 pierwszej księgi dzieła *De natura animalium*⁵³. Ponieważ owa opowiadka została wcześniej przetłumaczona przez prof. Annę Marię Komornicką⁵⁴, w niniejszej rozprawce poświęconej zupełnie innej partii dzieła Eliana (NA IX 49) rezygnujemy z rozważań dotyczących identyfikacji poszczególnych gatunków śródziemnomorskich rekinków.

⁵⁰Thompson 1936: 272.

⁵¹Thompson 1936: 136–137.

⁵²Terofal, Militz 1996: 16–19. W okresie późnoantycznym i bizantyńskim Grecy określali terminami κύων albo σκύλαξ przede wszystkim rekinka psiego (*Scyliorhinus canicula* L.). Por. Chroné-Vakalopoulos, Vakalopoulos 2008: 134.

⁵³Za wydaniem: Ael. NA I 55.

⁵⁴Komornicka 2005: 38–39.

3. KONKLUZJE

W niniejszym opracowaniu poddano analizie semantyczno-etymologicznej występujące w relacji Klaudiusza Eliana (*De natura animalium* IX 49) nazwy największych morskich zwierząt (τὰ κήτη τὰ μέγιστα), pływających w Morzu Śródziemnym i Oceanie Atlantyckim. Podjęto także próbę identyfikacji owych potworów morskich. Analiza dostępnych danych filologicznych oraz zoologicznych doprowadziła do zaproponowania nowych identyfikacji:

3.1. Grecka nazwa λέων (dosłownie „lew”) określała rekina olbrzymiego (*Cetorhinus maximus* Gunnerus).

3.2. Ichtionim πάρδαλις, rzadziej πόρδαλις (dosłownie „lampart”) odnosił się zapewne do groźnego drapieżnika atakującego także ludzi – tawrosza piaskowego (*Odontaspis taurus* Rafinesque).

3.3. Niezwyciężony gigant morski zwany μάλθη to zapewne wieloryb biskajski, zwany też walem biskajskim (*Eubalaena glacialis* Müller).

W artykule przychyłono się także do niektórych zgłoszonych wcześniej sugestii, np.:

3.4. „Baran morski” (gr. κριός) to najpewniej starogreckie określenie drapieżnej orki (*Orcinus orca* L.).

W artykule przedłożono także hipotetyczną, lecz możliwą do zaakceptowania identyfikację „hieny morskiej” (gr. ὕαινα) z kaszalotem spermacetowym lub potwalem olbrotowcem (*Physeter macrocephalus* L.).

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe, przekłady, komentarze:

- Aelian, *On the Characteristics of Animals*, with an English translation by A.F. Scholfield, vol. II–III, London-Cambridge (MA) 1959.
 Aelian, *La natura degli animali*, vol. I–II, ed. F. Maspero, Milano 1998.
 Oppian, *Cynegetica et Halieutica*, ed. I.G. Schneider, Lipsiae 1813.
Svidae Lexicon, edidit A. Adler, pars III, Stuttgartiae 1967.

Opracowania:

- Abramowiczówna 1958–1965: Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, vol. I–IV, Warszawa 1958–1960–1962–1965.
 Adler 1967: A. Adler (ed.), *Svidae Lexicon*, pars III, Stuttgartiae 1967.
 Beekes 2010: R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, vol. I–II, Leiden–Boston 2010.
 Chrone-Vakalopoulos, Vakalopoulos 2008: M. Chrone-Vakalopoulos, A. Vakalopoulos, *Fishes and Other Aquatic Species in Byzantine Literature: Classification, Terminology and Scientific Names*, „Byzantina Symmeikta” 18 (2008), 123–157.
 Dalby 2003: A. Dalby, *Food in the Ancient World from A to Z*, London–New York 2003.
 Jurewicz 2000: O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, vol. I, Warszawa 2000.
 Kitchell 2014: K.F. Kitchell, *Animals in the Ancient World from A to Z*, London–New York 2014.
 Kokoszko 2005: M. Kokoszko, *Ryby i ich znaczenie w życiu codziennym ludzi późnego antyku i wczesnego Bizancjum (III–VII w.)*, Łódź 2005.

- Komornicka 2004: A.M. Komornicka, w: Klaudiusz Elian, *Nowe ciekawostki o zwierzętach*, przełożyła A.M. Komornicka, „Meander” 59.5–6 (2004), 392–403.
- Komornicka 2005: A.M. Komornicka, w: Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt (wybór)*, przeł. i oprac. A.M. Komornicka, Warszawa 2005.
- Kurek 2010: E. Kurek, *The Image of κῆτος in Oppian of Cilicia’s Halieutica*, „Scripta Classica” 7 (2010), 55–62.
- Liddell, Scott 1996: H.G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, with a revised supplement, Oxford 1996.
- Maspero 1998: F. Maspero (ed.), Claudio Eliano, *La natura degli animali*, vol. I–II, Milano 1998.
- Montanari 2003: F. Montanari, *Vocabolario della lingua greca*, Milano 2003.
- Reichholf 1996: J. Reichholf, *Ssaki. Leksykon przyrodniczy*, tłum. H. Garbarczyk, E. Nowakowski, Warszawa 1996.
- Rosół 2013: R. Rosół, *Frühe semitische Lehnwörter im Griechischen*, Frankfurt am Main 2013.
- Rutkowicz 1982: S. Rutkowicz, *Encyklopedia ryb morskich*, Gdańsk 1982.
- Schneider 1813: I.G. Schneider (ed.), *Oppiani Cynegetica et Halieutica*, Lipsiae 1813.
- Scholfield 1959: A.F. Scholfield (transl.), Aelian, *On the Characteristics of Animals*, vol. II–III, London-Cambridge (MA) 1959.
- Strömberg 1943: R. Strömberg, *Studien zur Etymologie und Bildung der griechischen Fischnamen*, Göteborg 1943.
- Terofal, Militz 1996: F. Terofal, C. Militz, *Ryby morskie. Leksykon przyrodniczy*, przekład i adaptacja H. Garbarczyk i E. Nowakowski, Warszawa 1996.
- Thompson 1936: A.W. Thompson, *Glossary of Greek Fishes*, London 1936.

ANCIENT GREEK NAMES OF LARGE SEA ANIMALS
IN THE LIGHT OF AELIAN’S TESTIMONY (*DE NATURA ANIMALIUM* IX 49)

S u m m a r y

The article explains chapter IX 49 of Aelian’s *De natura animalium*, concerning the Ancient Greek names for the largest marine animals (τὰ κήτη τὰ μέγιστα) living in the Mediterranean Sea and the Atlantic Ocean, i.e. in the seas surrounding Southern and Western Europe. An attempt is made to identify certain sea monsters; the analysis of the available philological and zoological data leads to the suggestion of several new identifications. Firstly, it is surmised that the Greek word λέων (literally ‘lion’) should be identified as the basking shark (*Cetorhinus maximus* Gunnerus). Secondly, the big fish called πάρδαλις (literally ‘leopard’) seems to represent the sand tiger shark (*Odontaspis taurus* Rafinesque). Thirdly, the invisible sea giant called μάλθη in Greek (hence Lat. *maltha*) refers to the North Atlantic right whale (*Eubalaena glacialis* Müller).